

УДК 347.121.2:342.77

ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО АБО ВОЄННОГО СТАНУ

Свердліченко В. П.,

здобувач кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: Статтю присвячено дослідженню здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб в умовах надзвичайного або воєнного стану, можливість обмеження особистих немайнових прав під час дії зазначених режимів, а також юридичним гарантіям забезпечення їх реалізації.

Ключові слова: особисті немайнові права, надзвичайний стан, воєнний стан, обмеження, юридичні гарантії.

Аннотация: Статья посвящена исследованию осуществления личных неимущественных прав физических лиц в условиях чрезвычайного либо военного положения, возможности ограничения личных неимущественных прав во время действия данных режимов, а также юридическим гарантиям их реализации.

Ключевые слова: личные неимущественные права, чрезвычайное и военное положение, ограничения, юридические гарантии.

Annotation: The article devoted to the implementation of personal non-property rights of a natural person (or individual) in emergency or military situations, the possibility of limiting of personal non-property rights of a natural person (or individual) during the term of these regimes and legal guarantees for their implementation.

Key words: personal non-property rights, emergency situation and military situation, possible limitations, legal guarantees.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства не стоїть на місці, життя постійно рухається та змінюється, відбуваються економічні, соціальні, політичні реформи, які викликають соціальну напруженість у державі і суспільстві, що може призвести до конфліктних ситуацій. Тому в сучасних умовах жодна країна у світі не застрахована від виникнення конфліктних ситуацій різного характеру. Такі конфліктні ситуації не обійшли і нашу країну. У світі останніх подій в Україні актуальними стають питання, які пов'язані з введенням на території України надзвичайного або воєнного стану, а також можливість реалізації прав людини при встановленні таких режимів. Під час дії зазначених режимів держава та окрема людина стикаються з багатьма проблемами, які, перш за все, пов'язані з правами та свободами особи та громадянина, їх здійсненням і захистом у разі порушення. Тому виникає реальна необхідність дослідити питання, пов'язані зі здійсненням особистих немайнових прав в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми, які пов'язані із визначенням надзвичайного та воєнного стану, метою та порядком їх введення й скасування відображаються у працях таких вчених, як А.В. Басов, В.Т. Білоус, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, В.В. Зуй, Н.Г. Клименко, А.Т. Комзюк, Н.Р. Нижник, А.І. Семенченко, Г.П. Ситник, М.М. Тищенко, В.О. Чмига та ін. Не залишились поза увагою питання, присвячені особистим немайновим правам людини, дослідженням яких займалися С.Н. Братусь, Л.О. Красавчикова, Л.В. Красицька, Н.С. Кузнецова, М.О. Стефанчук, Р.О. Стефанчук, Н.В. Устименко, Я.М. Шевченко та ін. Але сьогодні ця проблема не втрачає своєї значущості і актуальності, особливо у зв'язку з ситуацією на сході України.

Метою статті є визначення того, яким чином здійснюються особисті немайнові права в умовах надзвичайного або воєнного стану та яким чином введення надзвичайного або воєнного стану, тобто особливого правового режиму з усіма обмеженнями прав та свобод, які мають місце під час їх дії, впливає на реалізацію людиною особистих немайнових прав.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конституція України 1996 року проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпеку найвищою соціальною цінністю. Крім того, в Основному Законі держави зазначено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. В Конституції України також проголошується невідчужуваність, непорушність та рівність прав і свобод людини і громадянина. Поряд з цим, Конституція України припускає можливість обмеження прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень – це можливо у випадку введення надзвичайного або воєнного стану [1].

Відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» під поняттям надзвичайний стан розуміється такий особливий правовий режим, який може бути тимчасово введений в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства, і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної

економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [2].

Що стосується поняття воєнного стану, то тут законодавець надає нам таке визначення. Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [3]. Під обмеженням прав та свобод людини і громадянина слід розуміти передбачений Конституцією України та законами України процес звуження обсягу прав та свобод людини, який є необхідним для вирішення тих чи інших ситуацій, що склалися у країні, а також досягнення визначених цілей, які стоять перед державою та суспільством. Конкретний перелік цих цілей не встановлений Конституцією України, але, як зазначає О.С. Тілеженко: «проаналізувавши другий розділ Конституції України маємо можливість виділити конкретні цілі обмеження прав і свобод: 1) інтереси національної безпеки (ч. 2 ст. 32, ч. 3 ст. 34, ч. 2 ст. 39, ч. 2 ст. 44); 2) забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 32, ч. 2 ст. 35); 3) забезпечення громадського порядку (ч. 3 ст. 34, ч. 2 ст. 35, ч. 2 ст. 39); 4) охорона здоров'я населення (ч. 3 ст. 34, ч. 2 ст. 35, ч. 2 ст. 39, ч. 2 ст. 44); 5) запобігання злочинів (ч. 3 ст. 29, ст. 31, ч. 3 ст. 34, ч. 2 ст. 39); 6) припинення злочину (ч. 3 ст. 29); 7) з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи (ст. 31); 8) підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ч. 3 ст. 34); 9) захист моральності населення (ч. 2 ст. 35)» [7].

У Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану» зазначено, що права та свободи громадян і юридичних осіб в умовах надзвичайного стану визначаються Конституцією України та іншими законами. Обмеження прав та свобод за умови надзвичайного стану є вичерпними і розширеному тлумаченню не підлягають. Такі обмеження діють лише під час дії надзвичайного стану, тому вводити інші обмеження забороняється. Поряд з цим зазначено, що не можуть бути обмежені права і свободи людини та громадянина, які містяться у частині другій ст. 64 Конституції України. Наприклад, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Крім того, громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство, а також не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази тощо [2]. Такі ж самі

гарантії діють під час встановлення правового режиму воєнного стану [3].

Для усунення загрози і ліквідації особливо тяжких надзвичайних ситуацій, а також захисту людей та їх життєдіяльності під час надзвичайного або воєнного стану можуть бути обмежені в тому числі й особисті немайнові права, що викликає складність їх здійснення під час дії зазначених правових режимів. Особисте немайнове право – це міра можливої поведінки суб'єкта права стосовно невіддільних від її особистості благ, які мають абсолютний характер та які не мають економічного змісту, завдяки яким особа самостійно визначає лінію своєї поведінки у особистому житті. Слід зазначити, що особисті немайнові права особи характеризуються низкою ознак: 1) особисті немайнові права є складовою змісту цивільної правоздатності фізичної особи; 2) особисті немайнові права мають особливості виникнення та припинення (виникають з моменту народження та припиняються зі смертю особи); 3) вони є невідчужуваними від фізичної особи; 4) такі права не мають економічного змісту; 5) особисті немайнові права тісно пов'язані з особистістю фізичної особи.

На думку Р.О. Стефанчука, важливим для розуміння динаміки суб'єктивного цивільного права є процес його здійснення. Здійснення суб'єктивного цивільного права – завершальний етап правового регулювання, і, як правильно відмічається в науковій літературі, саме таким чином абстрактна можливість (правоздатність) перетворюється спочатку в конкретну можливість (суб'єктивне право), а потім і в реальну дійсність (здійснення права) [5, ст. 114]. Це стосується й особистих немайнових прав фізичних осіб. М.О. Стефанчук зазначає, що здійснення суб'єктивних цивільних прав можливе та повинно відбуватись за таких основних умов: 1) особа повинна бути наділена необхідною правоздатністю щодо своїх цивільних прав; 2) суб'єкт правовідносин має бути наділений необхідним обсягом дієздатності; 3) поведінка щодо здійснення своїх цивільних прав повинна відповідати принципам здійснення суб'єктивних цивільних прав [6]. Що стосується дієздатності фізичної особи, то вона, як відомо, може бути обмежена, або фізична особа взагалі може бути позбавлена дієздатності за наявності двох критеріїв: 1) медичного (наявність психічної хвороби або наявність хронічного, стійкого психічного розладу) та юридичного (неможливість особи усвідомлювати свої дії та/або керувати ними). У такому випадку відповідно до ч. 1 ст. 272 Цивільного кодексу України особисті немайнові права здійснюються батьками (усиновлювачами), опікунами та піклувальниками в інтересах зазначених осіб. Ті ж самі особи здійснюють особисті немайнові права в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права особливо під час дії правового режиму надзвичайного або воєнного стану.

Правоздатність фізичних осіб поряд з рівністю та невідчужуваністю має таку ознаку як необмеженість, яка означає, що особа не може бути обмежена в можливості мати права та обов'язки, однак є певні випадки, які передбачені Конституцією України, що

дозволяють такі обмеження [1]. Аналіз Конституції України дає нам підстави стверджувати, що обмеження цивільної правосдатності фізичної особи в частині встановлення можливості мати окремі цивільні права можливо лише: а) за умови визначення цих обмежень у законі та встановленні їх за вироком суду (ч. 3 ст. 63 Конституції України); б) в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 1 ст. 64 Конституції України) [5, ст. 117].

Слід також пам'ятати, що такі обмеження діють протягом визначеного строку, а також деякі особисті немайнові права (право на життя, право на повагу до його гідності, свободу та особисту недоторканість у жодному випадку не можуть бути обмежені [1].

Р.О. Стефанчук стосовно системи принципів здійснення особистих немайнових прав, зазначає, що вона становить складну тривірневу систему, до якої потрібно включати: 1) систему загальноправових (конституційних) принципів (забезпеченості суб'єктивного права, реальності, гуманізму, свободи та ін.); 2) систему загальних цивільно-правових принципів (принцип свободи договору, автономії волі, рівності сторін, принцип добросовісності та розумності та ін.); 3) систему спеціальних принципів здійснення особистих немайнових прав [8, с. 49]. До останніх принципів автор відносить: 1) принцип невідчужуваності особистих немайнових прав; 2) принцип спрямованості здійснення особистих немайнових прав із метою задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб; 3) принцип первинності здійснення особистих немайнових прав; 4) принцип самостійності здійснення особистих немайнових прав [8, с. 50]. Навіть за умов дії надзвичайного або воєнного стану зазначені принципи мають бути додержані.

Важливим питанням при здійсненні особистих немайнових прав, у тому числі і під час дії надзвичайного або воєнного стану, є питання стосовно меж здійснення особистих немайнових прав. Зрозуміло, що таке здійснення не може бути безмежним. Особа, реалізуючи своє особисте немайнове право, зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, а також від дій, які вчиняються з наміром завдати шкоди іншим особам або з наміром зловживання правом. Звичайно, що під час здійснення свого особистого немайнового права, особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Відповідно до ст. 274 Цивільного кодексу України обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених Конституцією України, можливі лише у випадках, передбачених нормами Конституції, Цивільним кодексом та іншими законами, і тільки тоді, коли вони зазначені у нормах цих законодавчих актів.

Ми погоджуємося з висновком О. Кохановської про те, що кожен випадок можливого втручання у сферу особистих немайнових прав має базуватися на певних підставах, а саме: по-перше, сама можливість втручання у сферу особистих немайнових прав, а тим більше їх обмеження, повинна бути передбачена законом, а тих, які встановлені Конституцією України – лише у випадках, передбачених нею; по-друге, особа, що здійснює подібне обмеження повинна мати спеціально документально

підтверджені повноваження; по-третє, особа, вказана у попередньому пункті, може здійснювати обмеження особистих немайнових прав лише у своєму, вузько спеціалізованому аспекті [4, с. 6]. За загальним правилом, фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно, але в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їх права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни та піклувальники.

Під час дії надзвичайного або воєнного стану набувають вагомого значення гарантії безперешкодного здійснення особистих немайнових прав. Стосовно визначення поняття «юридична гарантія» в юридичній науці існує багато думок. Так наприклад, О.Ф. Скакун під гарантіями прав, свобод та обов'язків людини та громадянина розуміє систему соціально-економічних, політичних, юридичних умов, способів та засобів, які забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та надійний захист [9, с. 203]. П.М. Рабінович стверджує, що юридичні гарантії законності – це передбачені законом спеціальні засоби впровадження та охорони і, в разі порушення, відновлення законності [10, с. 131]. Слід мати на увазі, що усі особи наділені правами та обов'язками, а тому під час здійснення ними своїх прав (у тому числі і особистих немайнових), інші особи мають кореспондуючі обов'язки (обов'язок вчинити певну дію або утримуватися від вчинення дій). У цьому випадку важливе значення надається державі, як гаранту забезпечення законності суспільних відносин. Як зазначає Р.О. Стефанчук, першою та однією з найбільш суттєвих гарантій безперешкодного здійснення особистих немайнових прав є право фізичної особи безпосередньо чи через інших осіб вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею (ними) особистих немайнових прав. У той же час автор зазначає, що особа вступає в суспільні відносини не тільки з органами публічної влади, а і з іншими учасниками суспільних відносин, які не наділені публічно-владними повноваженнями та які можуть перешкоджати здійсненню особою своїх особистих немайнових прав. У такому випадку держава не може самотужки забезпечити ефективно та своєчасне забезпечення здійснення особистих немайнових прав [8, с. 55]. Тому, аналізуючи чинне законодавство, можна стверджувати, що законодавець забороняє фізичним та юридичним особам порушувати права інших осіб, у тому числі і особисті немайнові права.

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, слід зазначити, що здійснення особою її особистих немайнових прав в умовах надзвичайного або воєнного стану супроводжується деякими моментами. Перш за все, під час дії зазначених режимів відбувається обмеження деяких особистих немайнових прав (право на свободу пересування, право на інформацію та ін.), що викликає неможливість їх повноцінного здійснення. Але навіть за таких умов, деякі особисті немайнові права у жодному випадку не можуть бути обмежені (право на життя, право на повагу до честі та гідності, свободу та особисту недоторканість). Ця заборона має місце у

вітчизняному законодавстві на рівні Конституції України, а також в окремих міжнародних актах [11]. По-друге, як відомо, для здійснення особистих немайнових прав за будь-яких умов, необхідна наявність трьох елементів: 1) правоздатність; 2) необхідний обсяг дієздатності та 3) система принципів здійснення особистих немайнових прав. Усі питання, які стосуються дієздатності фізичних осіб, залишаються незмінними і під час дії надзвичайного або воєнного стану, але стосовно правоздатності слід підкреслити деякі моменти. Вони стосуються такої ознаки правоздатності як необмеженість, яка полягає в тому, що особа не може бути обмежена в праві мати права та обов'язки, але за умов введення надзвичайного або воєнного стану мають місце деякі виключення з загального правила (йдеться про обмеження деяких прав осіб). Принципи здійснення особистих немайнових прав повинні дотримуватися навіть під час дії зазначених станів. По-третє, що стосується меж здійснення особистих немайнових прав, то вони обов'язково мають місце і в період дії надзвичайних режимів. Тобто здійснюючи своє особисте немайнове право, особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, а також від дій, які вчиняються з наміром завдати шкоди іншим особам або з наміром зловживання правом, а також її дії повинні відповідати моральним засадам суспільства. По-четверте, особлива увага приділяється гарантіям здійснення особистих немайнових прав. Як відомо, введення будь-якого надзвичайного режиму характеризується наявністю надзвичайних умов, які супроводжуються дестабілізацією суспільства. За таких умов будь-яка особа повинна бути впевнена, що вона може безперешкодно здійснювати своє право, у тому числі і особисте немайнове, а також бути впевненою, що вона знаходиться під охороною та захистом держави. Держава в особі органів державної влади виступає гарантом законності здійснення особистих немайнових прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1998 року № 254к/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 06.04.2000 р. № 1647-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1647-14>
4. Кохановська О. Особисті немайнові права фізичних осіб як інститут цивільного права України / О. Кохановська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/jurydychni_nauky/articles/Personal_non_property_rights_as_the_institute_of_civil_Ukrainian_law_17621.pdf
5. Стефанчук Р.О. Цивільна правоздатність та дієздатність як необхідні передумови здійснення особистих немайнових прав / Р.О. Стефанчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univer.km.ua/visnyk/1133.pdf>
6. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2006.
7. Тілеженко О.С. Цілі обмеження прав людини і громадянина у Конституції України / О.С. Тілеженко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2025/1/48.pdf>
8. Стефанчук Р.О. Принципи та гарантії здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб / Р.О. Стефанчук // Юридична Україна. – 2007. – 3. – С. 48-57.
9. Скаун О.Ф. Теория государства и права. – Х: Консум; Ун-т внутр. дел, 2008. – 704 с.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник/ Рабінович П.М. – Вид. 5-е, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004